

ébredt némi hiányérzetet, mert abban a svéd eredetivel ellentétben az Auschwitzba vezető út kap csak hangsúlyt, az onnan kivezető nem. Kiadói részről hasonlóan igényes, szép kivitelű puhatáblás kötet született, ami megfizethető áron teszi elérhetővé a szerző egyéni hangú visszaemlékezését az érdeklődő fiatalok és az idősebb közönség számára. Az olvasás közben felmerülő kérdések pedig remélhetőleg megválaszolásra kerülnek Fried hamarosan megjelenő, válaszokat ígérő újabb könyvében.

(ism.: Sz. Halász Dorottya)

BITSKEY ISTVÁN: Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében

Budapest, Universitas Kiadó, 2015. 234 old.

A napjainkban új erőre kapó Pázmány-kutatásoknak kétségtelenül több műhelye is van: a leglátványosabb eredményeket az a két kutatócsoport tudja felmutatni (Hargittay Emil és Tusor Péter vezetésével), amelyik egyrészt textológiai kutatásaival, a Pázmány-életmű kritikai kiadásának folyamatban lévő munkálataival biztosabb alapokra fektethet minden további kutatást, miközben folyamatosan készülnek a „bíboros Cicero” írói teljesítményét értékelő tanulmányok és monográfiák is; másrészt pedig történészek tárják fel Pázmány egyházfői és politikusi teljesítményét – szintén a levéltári források lehető legteljesebb körének az ismeretében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem természetesen áll e kutatások mögött, mindkét kutatócsoport a PPKE égisze alatt működik. A teológiai stúdiumoknak az egyik új produktumát pedig Szabó Ferenc SJ kötete jelentheti (*Reformáció és katolikus megújulás. Válogatott Pázmány-tanulmányok*, Bp., Szent István Társulat, 2018).

Arra azonban, hogy a Pázmány alapította egyetemen kívül is jelentős Pázmány-eredmények születtek és születnek ma is, a most ismertetett kötet a bizonyíték: Bitskey István irodalomtörténész professzor gyűjtötte össze benne debreceni – jobbjára egyszemélyes – műhelyének az utóbbi időben keletkezett tanulmányait. Pázmány végigkíséri Bitskey István tudósi pályáját: első monográfiáját róla írta, utóbb szlovák nyelvű könyvben foglalta össze a legfrissebb eredményeit. Az ismertetett kötetben is az egész életmű értelmezésére vállalkozik a szerző a 2000 és 2015 közt publikált írások újraközlésével. Az eredeti írások annak idején folyóiratokban, konferencia- és tanulmánykötetekben láttak napvilágot, s szinte megjelenésüket követően

már beépültek a korszakkutatás eredményei közé. Az eredeti megjelenéshez képest a most közölt írások átdolgozva és bővítve jelennek meg, figyelembe véve a szakirodalom újabb megállapításait is.

A kötet – címének megfelelően – három egységbe szervezi a közölt tanulmányokat. Az első a hitvitázó jezsuitát, majd főpapot mutatja be. A kötet nyitó tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy Pázmány számára a protestánsok részére a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadság politikai és jogi kategória: amikor 1608-ban koronázása előtt Mátyás főherceg négy főpap véleményét kérte ki ebben a kérdésben, Pázmány a saját konfesszionális meggyőződésének a feladása nélkül, politikai racionalitást érvényesítve vázolta kompromisszumos megoldását – még V. Károly császárra is hivatkozott, aki bár betilthatta volna a lutheranizmust, de nem tette. Ilyen módon a 17. századi konfesszionalizálódás modernizációs folyamatnak is tekinthető, melynek során „a Kárpát-medence műveltségének katolikus komponensét épp azáltal tette versenyképpé, hogy elismerendőnek nyilvánította a protestáns felekezetek korábban már alkotmányos módon kivívott jogát, legális működését is”. (21.) A következő tanulmányban (*Hitviták a szentek ábrázolásáról*) a 16. század végén Monoszlóy András pozsonyi prépost két könyvével kezdődő és a 17. század elején fölpezsdült polémiát (melynek református résztvevői Gyarmathi Bíró Miklós királyhelmecei prédikátor, zempléni esperes, Magyar István és Alvinczi Péter voltak) tekinti át Bitskey Pázmány *Kalauz*ának megjelenéséig. A képek tiszteletéről és a bálványozásról az ókeresztény kortól fogva vívtak szópárbajt, és ez a tradíció megjelenik a szembenálló felek szövegeiben, azaz „a képvíta újraolvasása zajlott a 16–17. század fordulójának magyar irodalmában”. (26.) Azonban amíg az olasz és németalföldi művészek számára az volt a kérdés, hogy a szakrális tematika hogyan egyeztethető össze a reneszánsz művészetekkel és a humanista örökséggel, a német területeken pedig a fejedelmi műpártolás jelenségével kellett számolni, a hazai református hitvitázók kevésbé árnyaltan fogalmaztak, Magyar az ún. *Romlás*-könyvében a katolikus kegyesség szinte minden külső megnyilvánulását bálványimádásként értelmezte, ami – szerinte – közrejátszott az ország pusztulásában. Így irodalmunkban a téma a nemzeti sorskérdések tárgyalásával kapcsolódott össze. Az *Ekkleziológia és retorika ...* című tanulmány Pázmány négy szövegét vizsgálja, melyeknek témája ugyanaz („az igaz Egyház”), de műfajuk és így beszédmódjuk, a fölhasznált retorikai eszköztár különbözik. A Bellarmino védelmére készített *Diatriba* (1605) tudományos hitvita, a De Fide gráci egyetemi előadás, majd a témát teljes részletességgel az 1613-ban megjelent *Kalauz* VIII. könyve fejtette ki. A *Két rövid könyvecskék* (1623) viszont már népszerűsítve, populáris stílusban dolgozta ki a témát.

Az „*In memoriis martyrum*” című terjedelmes tanulmány a katolikus mártírológia kora újkori változatait taglalja, mely méltán érdemelte ki a régi magyar irodalmárok Klaniczay-díját. Bár a szent- és mártírkultusz az ókeresztény kortól adatolható, a protestánsok ezt biblikus alapon bírálták, miközben felmutatták saját üldöztetésük protestáns mártírológiáját. Ezért volt fontos a trentói zsinat után a szentkultusz folyamatosságát hangsúlyozni, a protestánsok által elutasított múltat újból birtokba venni – amit az emlékezhelyekért vívott küzdelem interpretációs stratégiáiként is értékelhetünk. Az „újjaszerveződő szentkultusz egyfelől ugyan a felekezeti polémia kontextusába illeszkedett, válasz kívánt lenni az új kihívásokra, másfelől viszont az erkölcsi nevelést szolgáló prédikációk számára kifogyhatatlan példatárat kínált.” (63.) A világegyház diadalmas és laudatív bemutatására szolgált a mártíreposz műfaja, Káldi György pedig három prédikációt szentelt a Távols-Kelet vértanújának, Xavéri Szent Ferencnek, melyekben a gyönyörködtetés és ámulatba ejtés (*delectatio et admiratio*) retorikája a meghatározó. De a konfesszionális harcok mártírjai (pl. a kassai vértanú, 1619) mellett egyes középkori szentek tisztelete is ekkor kapott új erőre (Szent Adalbert, Szent Márton, Krakói Szaniszló püspök), mert kultuszukat a kora újkori mártírológiai érdeklődés fölerősítette.

Az *irónia változatait* veszi sorra a következő tanulmány, mely végső soron a hitvitázó irodalom retorikai teljesítőképességét, nyelvfeljesztő és stílusformáló erejét vizsgálja a pázmányi életműben; melyben nagy szerepet kapnak a szököképek, szójátékok, meglepő jelzők, de vaskos kifejezések, a gúny és az irónia alakzatai is. 1607-ben például a Szentírást különféleképpen magyarázgató prédikátor ellenfeleit – Tertullianusra utalva – *Lutherocalvinovoevangelicomaeeleontes*-nek nevezte, 1609-ben pedig *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* c. írásával olyannyira kiélezte a konfesszionális ellentéteket, hogy még saját rendi generálisa is kénytelen volt aggodalmát kifejezni emiatt. Hasonló kiélezett gondolatokról olvashatunk a „*Nem úgy bátya!*” *Marginálisok a Kalauzban* című tanulmányban: a Pázmány művét a 17–18. században olvasó protestánsok négy kéztől származó könyvbeírásai a korabeli olvasók reflexióit rögzítik, így kivételes információértékük van a művek recepcióját illetően.

A Pázmány életében több ízben (1613, 1623, 1637) is kinyomtatott *Kalauz* harmadik kiadása jelent meg hasonló kiadásban Hargittay Emil tanulmányával. Ez a megjelenés kínálta az alkalmat, hogy Bitskey István méltassa Pázmány főművének irodalmi és könyvtörténeti jelentőségét. Ismeretes, hogy a könyvet korábbi vitairatok alapozták meg, a későbbi írásokat pedig már azért foghatta rövidebbre Pázmány, mert elég volt utalni a *Kalauzban* bővebben kifejtettekre (*Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitái*

ratok újraírása, Bp., Universitas Kiadó, 2019). A nagy műhöz három Appendix járult, ezek beiktatásával is Pázmány a teljességre törekedett, amikor egy kötetbe foglalta műveit. A *Kalauz* (1613) címlapja a magyar szenteket (István, Imre, László, Erzsébet) ábrázolja, ehhez veszi hozzá a 2. kiadás Szent Adalbert és Szent Márton képét – deklarálva a saját „*invented tradition*” megalkotását.

A kötet második egysége a hitszónok alakját járja körül. *A Tridentinum és a prédikációk* című tanulmány a zsinati előírásokban gyökerező *orator Christianus* erényei és feladatai: a tanítás (*docere*), megindítás (*movere*) és gyönyörködtetés (*delectare*) lehetőségeit elemzi. „Egyfelől a hívek memóriájában és képzeletvilágában meglévő és dinamizálható elemek mozgósítása, másfelől ezeknek racionális teológiai argumentumokká alakítása a cél.” (112.) Pázmány retorikai tudatosságának bizonyítéka, hogy rendkívüli erőt tulajdonított a nyelv kifejező erejének. Ugyancsak a nyelv teljesítőképesége áll a *Menny és pokol ... és a Pázmány a Szentháromságról* című tanulmányok középpontjában. Noha a kora újkori egyházi szónoklat is érzekelte a Pázmánytól is idézett cicerói gondolatot: az ember „elméjét és nyelvét fellyül-haladgya az isteni Természet felsége” (137.), ezt mégis meghaladni igyekezett, és a kimondhatatlanról szóló emberi beszéd az *amplificatio* alakzatait hívta segítségül.

Pázmány prudenciafogalmáról értekezve hangsúlyozza Bitskey, hogy a „Concilium Tridentinum után új kihívásokkal kellett a katolicizmusnak szembenéznie, úgy azonban, hogy egyfelől a tradícióhoz is hű maradjon, másfelől a reformáció által teremtett új helyzet [...] számára is világosan meg tudja fogalmazni a követendő élet normáit.” (117.) Az „*athleta Christi*” eszménye Pázmány korában c. tanulmány középpontjában Pázmánynak a Szent Mártonról elmondott prédikációjának az elemzése áll. Bár legendája szerint Márton azzal a szándékkal lépett ki a római légióból, hogy keresztényként nincs joga fegyvert fogni embertársára, Pázmány értelmezésében a barokk *athleta Christi* eszménye jelenik meg Márton személyiségében, és „benne a vitézség (*virtus militaris*) és a kegyesség (*pietas*) egyszerre volt megmutatható. [...] Alakja öröklő a korábbi minták egyes vonásait: életét feláldozó mártír, a lovagiasság erényeit (*fidelitas, honor, virtus*) megcsillantó hős és a kegyesség mintaképe is egyszerre.” (151.) Hasonló módon beszél *Pázmány Szent Kiliánról* is: a Frankföld apostolának alakját mártírként aktualizálja és a konfesszionális polémia kontextusába illeszti.

A tanulmánykötet harmadik egysége az egyházfejedelmet mutatja be. A kiinduló tézis az, hogy a főpapi udvartartások a közép-európai térségben a Tridentinum után váltak elsőrendű kultúraszervező intézményekké. Bitskey a salzburgi és az olmtüzi érseki udvartartással összevetve írja le a pázmányi reprezentációt. Érseki udvarához

hozzátartozott a nemesi ifjak nevelése, különleges ajándékok – köztük a tokaji – küldözgetése, ritka madarak beszerzése, színjátékok támogatása, külföldről rendelt újságok révén a híráramlás biztosítása. Egyházi építkezéseit Róma-élménye, az újjászerveződő katolicizmus spirituális varázsa inspirálhatta. Bitskey számba veszi a főpap életében készült festményeket, rézmetszetű portrékat, amelyeket mind mívés mesterekkel készítettett. Önálló tanulmány szól *főpapi borkultúrájáról* és *az oktatásügy mecénásáról*: a bécsi Pazmaneum és a nagyszombati egyetem alapításán túl volt gondja Pázmánynak a szaporodó gimnáziumokra és – a kánoni vizitációs jegyzőkönyvek szerint – a falusi kisiskolákra is, és ki kell emelni a leánynevelés terén végzett érdemeit. Azt a tényt, hogy a 17–18. századi főpapok kétharmada a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke volt, ugyancsak Pázmány nagyvonalú ösztöndíjrendszere alapozta meg.

A nádor és az érsek, azaz Esterházy Miklós és Pázmány politikai szembenállásáról számtalan tanulmány született már. Bitskey István ezúttal az irodalomtudós sajátos nézőpontjából, kettejük levelezésének retorikai vizsgálatával szól hozzá a témához. A kötet zárótanulmánya eredetileg alkalmi írásként született: a *Pázmány könyvtárát* rekonstruáló és bemutató kiállítást megnyitó előadásként hangzott el, jelen formájában pedig a Knapp Éva által azonosított több kötet alapján határozott olvasmánytörténeti szempontot érvényesít. Fontos megállapítása ugyanis, hogy a Pázmány-művek forrásait keresve az érsek pontos idézetei a citált munkák legfrissebb kiadásaiából származnak, tájékozódása tehát naprakész volt.

Összegzésül elmondható, hogy bár Bitskey István tanulmánykötetete nem pótolhatja a Pázmányról szóló monografikus feldolgozást, a kutatás addigi eredményeinek összefoglalásával annak fehér foltjait fel tudja tárni, valamint sajátos nézőpontjával – elsősorban az irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti forrásai nyelvi-retorikai elemzésének segítségével – hozzájárul a korszerű Pázmány-kép megalkotásához. Ugyancsak kiemelendő, hogy Bitskey István mindig nemzetközi távlatban láttatja könyve főhősét, amikor a külföldi szakirodalom, elsősorban a Tridentinum után újjászerveződő világegyház olasz nyelvű vagy az ausztrókatolicizmus német nyelvű szakirodalma ismeretében fogalmazza meg saját elemzési szempontjait.

(ism.: *Restás Attila*)

E számunk szerzői:

BODNÁR LAJOS: Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi
Doktori Iskola, doktorjelölt

FAZEKAS CSABA: egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete. E-mail:
fazekas@uni-miskolc.hu

GALAMBOSI PÉTER: PhD-hallgató, Eötvös Loránd
Tudományegyetem BTK TDI, Középkori Magyar Történelem
Doktori Program

GYULAI ÉVA Dr. Habil. Miskolci Egyetem BTK
Történelemtudományi intézet, egyetemi docens

HAMZÓK JUDIT: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó,
kiadói referens, 3300. Eger, Eszterházy tér 1.

HUNYADI SÁNDOR: Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Történettudományi Doktori Iskola, Középkori magyar
történelem doktori program, doktorandusz.

MISKEI ANTAL: Eszterházy Károly Egyetem BTK
Történelemtudományi Intézet, egyetemi docens

NAGY ÁGOSTON: Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Eötvös József
Kutatóközpont, tudományos segédmunkatárs

NOVÁK ATTILA ANDRÁS: a Molnár Tamás Kutatóintézet (NKE
EJK) tudományos főmunkatársa és a Goldziher Ignác Zsidó
Tudományos Intézet (Mazsihisz) munkatársa

PUSZTAI GÁBOR Dr. Habil. tanszékvezető, egyetemi docens/hoofd
van de vakgroep Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika
Tanszék/Universiteit Debrecen, Faculteit der Letteren,
Vakgroep Nederlands

RESTÁS ATTILA: PhD-hallgató, Eszterházy Károly Egyetem BMK

SZ. HALÁSZ DOROTTYA: Miskolci Egyetem BTK
Történettudományi Intézet, adjunktus

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: PhD-hallgató, Eötvös Loránd
Tudományegyetem